

JÁKI SZANISZLÓ

Hit, tudomány, haladás

Tisztelt Elnök Úr, Sir John és Lady Templeton, kedves Barátaim!

A leglátványosabb, bár nem a legfontosabb esemény ezen a 15 esztendeje évenként ismétlődő eseményen, hogy a Templeton díj jutalmazottja köszönetét nyilvánítja ki. Hogy ezt az eseménysorozatot méltóképpen értékelhessük, és méltányolhassuk Sir John Templeton bátorságát és előrelátását, vissza kell nyúlnunk az időben. Az 1960-as évek végén, amikor díjat alapított a vallás fejlesztésére, a vallás akkora megbecsülésnek örvendett, ami a kábítószeres okozta delírium álmaira emlékeztetett. Az Istennek szóló becsület vallásától a különböző folyamat-teológiákon keresztül az Isten halála elméletig jutottak el: a vallásos kutatások meglehetősen sebességgel követték egymást, s ezt haladásnak tartották. Bátorság kelett ahhoz, hogy ne vegyük készpénznek a teológusok fellengzős kijelentéseit, akik Isten visszavonulását hirdették, s magukat kezdték isteneknek kiadni, az igazi vallást lejárátva. Akkoriban még nemigen lehetett előre látni, hogy rövid két évtizeden belül az ember haladásáról, sőt pusztá egészségéről és életbenmaradásáról kiderül: azon múlik, jobban, mint valaha, hogy visszatér-e az örökké élő Isten által hozott törvényekhez.

Jóval az 1960-as évek előtt a haladást egyre inkább emberi vállalkozásnak minősítették, s a tudományt sokan összeférhetetlennek tartották a vallással. Mégis, rendkívül tudományos korunkban mégsem a haladásra van a legnagyobb szükségünk, bár az volna képes megszüntetni az éhínséget. Teréz anyára, aki elsőnek részesült ebben a díjban, ő szerzetesire és az igazi szeretet más hősieis önkénteseire ma nagyobb szükség van, mint valaha.

Az igazi szeretetre – a hősieis, önfeláldozó szeretetre – való vágyakozás ma is az emberiség legkínzóbb éhsége. Ezt időnként még azok is elismerik, akik hírnevüket (s gyakran vagyonukat is) azzal szereztek, hogy a tudomány üdvözítő hatását hirdették. Amikor Bertrand Russel 1950-ben a Columbia Egyetemen kijelentette, hogy a keresztény szeretet és részvét az, amire a modern embernek leginkább szüksége van, megdöbentően közel jutott ahhoz, hogy elismerje önmaga és sok más ember értelmi csődjét. Sokkal többet is mondott a keresztény szeretetről. Mindenesztül elismerte a modern tudomány, az orvostudomány és a technológia mérhetetlen hatalmát, mégis nagyra értékelte a keresztény szeretetet, mint az ember legegységesebb igényeire adott választ. „Ha megvan önökben a keresztény szeretet – jelentette ki meglepődött hallgatóinak –, akkor van értelme életüknek, van irányítója cselekedeteiknek, oka bátorságunknak, parancsoló igénye az intellektuális becsületességnek.”

Elhangzott a Templeton díj átvételekor a londoni Guildhallban, 1987. május 12-én. A magyar fordítás a Templeton Prize Inc. engedélyével, kizárólag a Vigilia számára készült.

Az intellektuális becsületességet általában egy tudományos módszer gyümölcsének tartják. Ha azonban ezt csupán a keresztény szeretettel lehet elérni, akkor a tudomány és a vallás mégsem távolodhatott el annyira egymástól. Valójában a tudomány annyira közeli kapcsolatban áll a vallással, különösen a keresztény vallással, mint a gyermek azzal az anyaméhvel, amelyikből megszületett és életerejét merítette.

Egy ilyen kijelentés hihetetlenül hangozhatik a nyugati világ sok nagysága előtt. Sir Winston Churchill, akinek szobra e Guildhall egyik legfőbb büszkesége, hitelesen képviselheti ezeket a nagy személyiségeket. Egyik, igen szerény okom arra, hogy itt és most róla beszéljek, az, hogy igen sokat köszönhetek neki. Nem mintha valaha is találkoztam volna vele. Akkor került bele az én személyes világomba, amikor halála alkalmából egy vezető amerikai napilap valamelyik fontos háborús beszédének gépelt szövegéből leköszölte az első oldal másolatát. 1963-ban már tíz éve olyan torokbajjal küszködtem, amely megakadályozott abban, hogy hangomat akár papként, akár professzorként a nyilvánosság előtt használjam. A könyvírás maradt egyedüli lehetőségem arra, hogy gondolataimat másokkal közöljem, ez a forma azonban számos nehézséget tartogat annak, aki gondolatai kifejezésére nem használhatja a legtermészetesebb eszközt, saját anyanyelvét. Ennek a facsimile lapnak a láttán múltak el pszichés gátlásaim, a lapot ugyanis saját kezűleg telefirkálta javításokkal Sir Winston. Ettől a pillanattól kezdve el tudtam fogadni azt a tényt, hogy legelső kísérletre sohasem készül tökéletes írás.

Ennél sokkal fontosabb indíték is ösztönöz arra, hogy Sir Winstont említsem – egy 1931-ben keletkezett esszéje: Maga a cím adja mostani aktualitását: *Ötven év múlva*. Valóban úgy látszik, mintha az 1980-as éveknek, sőt éppen a mai alkalomra írták volna. Számomra legalábbis ez adja meg a megfelelő háttérrel ahhoz, hogy előterjesszem állításomat: a tudományt és a vallást hihetetlenül szoros szálak fűzik össze.

Sir Winston ezeket az összefonódó szálakat csak annyira látta át, hogy elismerte: „Nem akadt még olyan kor, amelyben az emberi lények benső erénye, a halhatatlanság reménye, a földi hatalmak és teljesítmények megvetése fontosabb lett volna az emberek fiainak biztonságához.” A nyugati kultúrának igen sok nagysága készségesen nyilatkozna hasonlóképpen a vallás védelmében. Sokuk hasonlóképpen szemléli a tudományt, mint Sir Winston ebben az esszéjében, bár talán nem olyan fogékony-sággal, ahogyan ő látta a tudomány legújabb eredményeit.

Sir Winstonnak hatodik érzéke volt a legjobb tudományos eredmények felkutatásához, s ez sokban hozzásegítette ahhoz, hogy Anglia megküzdhetett egy esztelen háború megpróbáltatásaival. 1931-ben pontos számokat közölt a nukleáris fúzióról, amely a maghasadásnál jóval nagyobb energiákat szabadít fel. A tudományos reményekről olyan lelkesedve beszélt, hogy az manapság sokak tetszését elnyerné. Meg kell hagynunk, még nem jutottunk el az általa megjósolt állapotig, amikor tudományos élelmiszergyárak csirkemelleket és -combokat termelnek anélkül, hogy egész csirkéket kellene nevelni. Sir Winston azonban higgadtan szemlélte mindezt: a Viktória királynővel kezdődő százéves korszakot a történelem olyan szakaszának nevezte, amely sokkal nagyobb haladást ért el, mint az írásos történelem összes megelőző évszázadai együttvéve. Kifejezésre juttatta azt a közmegegyezést is, hogy ehhez a haladáshoz a tudomány segített hozzá. Kedvelte a meglepő hasonlatokat, ezúttal is így fogalmazott: „Egy tébai pap bizonyára inkább otthon érezte volna magát a Trienti zsinaton, kétezer évvel azután, hogy Téba elpusztult, mint Sir Isaac Newton egy mai egyetemista fizikus klubban.”

Ami 1931 óta történt a fizikában, az bizonyára megerősíti szavait. Ma csaknem minden tudós és író természetesen találná, hogy Sir Winston nagyra értékelje az új tudományt, és ne kérdezze, miért újdonság a tudomány. Korunk kulturális kuszaságához tartozik, hogy nem is foglalkoznak azzal a kérdéssel, miért nem keletkezett ré-

gebben a tudomány, vagyis miért nem alakult ki egyik régi nagy kultúrában sem. Még Einstein is az 1950-es évek elején jelentéktelenként elmellőzte ezt a kérdést.

Pedig az emberi történelemmel kapcsolatban az egyik legfontosabb kérdés az, miért nem fejlődött ki a tudomány egyik régi nagy kultúrában sem. A kérdésre adott felelet választ ad arra is, hogy miért annyira új a tudomány. A válasz ott rejlik Sir Winston utalásában arra a jó öreg tébai papra, akit gondolatban elvitt a Trienti zsinatra. A Trienti zsinat megnyitása 1545-be visz el bennünket. Kopernikusz két évvel korábban adta ki hatalmas könyvét. Nincs rá adatunk, hogy a zsinaton bármit is mondtak volna erről a merész új szemléletről, hogy a világ központja a Nap. Ebben a tekintetben a régi Téba papja azt gondolhatta, hogy minden pontosan ugyanúgy folyik 1545-ben, mint kétezer évvel korábban. Egy, számunkra ma triviálisnak tűnő esemény azonban történt a Trienti zsinaton – és Genfben és Wittenbergben és Canterburyben –, s ez bizonyára mélyen megrázta volna a tébai papot. Mindezekben a híres helyeken, de a keresztény Európa valamennyi kis és nagy helyiségében az események múlását mechanikus órákkal mérték.

Jóval a Trienti zsinat előtt a mechanikus órák már az otthonok berendezési tárgyai közé számítottak. A 13. század végén, igen valószínűleg valahol Angliában (talán Salisburyben) egy csodálatos, kétszeresen áttételes szerkezetet találtak fel, amely a súly gyorsuló esését állandó sebességű, lassú mozgássá alakította át. Ettől a pillanattól kezdve az ingaórák télen és nyáron, ősszel és tavasszal, nappal és éjjel azonos időközökben ütötték az órákat. A mi tébai papunk ezt bizonyára igen meghökkentőnek találta volna. Az ősi Egyiptomban tizenkét órára osztották az éjjelt, tizenkettőre a nappalt, attól függetlenül, hogy az éjszaka milyen hosszú volt vagy a nappal milyen rövid. Persze Tébaiban a nappalok hosszúsága nem változott annyit, mint északabbra, mondjuk Oxfordban, nem is szólva Edinburgh-ról. A régi egyiptomiak „rugalmasan” kezelték az órák hosszúságát, valójában azonban mereven szemlélték a világot. E merevség legjellemzőbb mozzanata, hogy mindegyik fáraó esküvel kötelezte magát arra, hogy csírájában megfojtja a kalendárium minden reformját, bármilyen égetően szükséges is lett volna.

Egészen más volt a helyzet az egyházi zsinatokon. A kalendárium reformját – amelyről már vitakoztak Konstanzban, Baselben és a IV. Lateráni zsinaton – központi témaként tárgyalták a Trienti zsinat utolsó ülésén 1563-ban, s húsz év múlva meg is valósították. Érdemes emlékeznünk arra, hogy Kopernikusz is fél szemmel a kalendárium reformjára figyelve írta meg könyvét. Ha a Trienti zsinat atyáinak meg kellett volna vitatniuk az ő könyvét, legalább egy, igen fontos szempontból úgy találták volna, hogy Kopernikusz semmi újat nem mond. Kopernikusz magyarázatot keres arra, hogy a szabadon eső testek miért nem zuhannak tovább egy gyorsan forgó és még gyorsabban száguldó Földön – ebben ráismerhetek volna arra az igen régi gondolatra, amelyet már kétszáz éve vitattak az egyetemeken szerte Európában. Az ötletet a 14. század elején a Sorbonne-on fogalmazták meg a lendület elméletével. Ez világosan elővételezi Newton első törvényét, amelyre ráépül a második és a harmadik, s végső soron mindazok a csodálatos törvényrendszerek, amelyekből a klasszikus és a modern fizika felépül. Még ennél is fontosabb az, hogy ez a merész újítás annak az igazságnak közvetlen megfontolásából született, amelyet a keresztény vallás legelső dogmája tartalmaz: ég és föld Teremtőjének hitéből, aki a semmiből és időben teremtett mindent.

A mi kedves tébai papunk a saját világlképéhez viszonyítva fantasztikus újdonságként fogadta volna mindezt. Számukra elképzelhetetlen volt az abszolút kezdet, amelynek alapján a lendület törvényét megfogalmazták. Nemcsak Egyiptomban, hanem az összes ősi kultúrában – Kínában, Indiában, Babilonban, és a Görög Birodalomban is – a világot örökkévalónak tartották. Ráadásul ezt a valóságot élőlénynek

gondolták, gyakran állatnak képzelték, amely kiszámíthatatlanul fordul és csavardik. Erről nem szabad megfeledkeznünk, amikor felidézzük a mindenség egy másik pogány szemléletét is. Ha magát a mindenséget nem tartották is istenségnek, de legalábbis az istenség közvetlen kiadásának vélték, bármi legyen is az. Ez áll Platón, Plutarkhosz gondolatvilágának hátterében, erre utal Ciceró, amikor a mindenségről mint egyszülöttről beszél: *monogenes, unigenitus*.

Ezek a szavak a keresztény vallás leglényegéhez visznek el bennünket, a Krisztusról szóló dogmához, aki egyszülött, *monogenes, unigenitus* fia Istennek. Első pillantásra úgy tűnhet, ez a dogma választásra kényszerít Krisztus és a mindenség között, vagy a jövődő világ és a mostani között, vagy a vallás és a tudomány között. A valóság, a súlyos történelmi tény azonban az, hogy a tudomány ennek a dogmának köszönheti megszületését – ezt a tényt még részleteiben ki kell fejtenünk, s átültetnünk kulturális köztudatunkba. Ezt bizonyítja a pontosan elrendezett mindenség gondolata, amelyik nélkülözhetetlen a tudomány számára. Ezt a meglátást nem a görögség hagyta ránk örökségül, hanem az egyházatyák – Hippolytus, Irenaeus, és főleg Athanasius. Amikor azt bizonyították, hogy a Fiú, akiben az Atya mindent teremtett, valóban egy-
lényegű Isten vele, akkor azt is állították, hogy ez a Fiú vagy Logosz nem teremthet mást, csak egy egészen logikus és mindenestül elrendezett fizikai világmindenséget.

Bármit gondolt is Sir Winston és a nyugati civilizáció többi nagya, a mi jó tébai papunk igen kényelmetlenül érezte volna magát Trientben és a kereszténység többi korabeli centrumában, ahol a dogmákat nagy tiszteletben tartották. Az ókori Egyiptomban ugyanis csak véleményeket lehetett alkotni. Az ősi Egyiptom egyetlen dogmatikus korszakát – Ekhnaton kizárólagos nap-kultuszát – gyökerestül kiirtották közvetlenül Ekhnaton halála után, mégpedig éppen a tébai papok ösztönzésére. Semmi képpen sem akartak semmilyen újítást, de még olyan bizonyosságokat sem, amelyek bármilyen igazak is, mégis mindig dogmatikusan hangzanak. A régi egyiptomiak az állati formák legvadabb kombinációit ismételték. Ez mutatja, hogy a bizonyosságoknál és a dogmáknál szívesebben vették a következetlenségeket és az ellentmondásokat.

Persze a régi görögök sem tudtak olyan értelmet adni a dogma szónak, mint az egyházatyák. Az új jelentés azt a meggyőződést fejezte ki, hogy az igazság, bármilyen emberfölötti vagy természetfölötti is az eredete, semmilyen ellentmondást vagy akár következetlenséget nem tartalmaz. Ez a meggyőződés hozta létre a kereszténység dogmáit a Szentháromságról, s – legalábbis ideális esetben – ez ösztönzi a legmélyebben a tudományos kutatást. A tudományt egyedül ez a keresztény dogmatikus meggyőződés szülhette életre. Az életképes szülés persze a legígéretesebb jele a növekedésnek és a haladásnak, legyen akár vallási, akár más módon – főleg, ha együtt jár az életerők folyamatos megújulásával.

A Trienti zsinaton nem foglalkoztak a teremtés és a megtestesülés dogmájával. Ez mutatja, hogy akkorra ezek már olyan szilárd alapnak bizonyultak, hogy egyetlen keresztény sem vonta kétségbe őket. E megingathatatlan alap biztosítja ma is, hogy az összes keresztények végső egysége nem csupán utópia. Ugyanez biztosítja azt is, hogy a kereszténység örök távlatokat nyit meg, s egyedül ezek világítanak rá a tudomány születésére és haladására.

A tudomány tehát egyszer életképesen megszületett, és elegendően tágas törvényrendszert halmozott össze, amelyik most már a maga törvényei szerint bontakozik tovább. Ahogyan a nyugati világ szekularizációja tovaterjedt, egyre kevesebb tudós gondolt a teológiára, hiszen elfoglalta őket a saját, időnként rendkívül termékeny tudományuk. De ha átgondolták azt, amit csináltak, újra és újra azt találták, hogy munkájuk bizonyos eszméket feltételez. Melyek voltak ezek az eszmék vagy hová ve-

zethettek? Ezt legjobban Einstein egy megjegyzése foglalja össze, aki 1950-ben egyik közeli barátjának azt bizonygatta, hogy nem került a papok kezébe.

A megjegyzés az általános relativitáselmületről levezethető kozmológiával volt kapcsolatos. E kozmológia révén a tudomány története során először alkothatott ellentmondásmentes elméletet az egymással kölcsönhatásban álló dolgok teljességéről, a mindenségről. A mindenséget Einstein a legcsodálatosabb jutalomnak tekintette, amelyet az emberi értelem megkaphat. Büszke volt ugyan arra, hogy tizenhárom éves korában olvasta Kant: A tiszta ész kritikáját, mégis minden arra vall, hogy sohasem gondolta végig e könyv központi kijelentését. Eszerint a mindenség fogalma az értelem metafizikai vágyódásának fattyúhajtása. Immanuel Kant fő célja az volt, hogy aláássa az Emmanueltól (a velünk való Istenről) való értelmi bizonyosságunkat. Állítását nem látná teljesen reménytelennek a tudomány mai világában sem. Igen nagy örömmel hallaná hebehurgya fiatal tudós-titánok kijelentéseit: „A mindenség talán az utolsó ingyen ebédünk”.

Ez a fecsegés a mindenségről csupán pusztá mitológiára támaszkodhat. A tudomány történetében nem először fordul elő az, hogy a tudomány filozófiai értelmezését, sőt gyakran a fizikusok gondolkodását is úgy mellőzik, mint ma. Körülbelül száz évvel ezelőtt a gép és a mechanizmusok voltak a legfőbb és legszentebb jelszavai ennek a mitológiának. Az utolsó fél évszázadban az egzakt tudomány története a Véletlen mítoszának hódolt. A kvantum-mechanika csodálatos statisztikai módszereiről ma széles körben azt tartják, hogy képesek a legnagyobb csodára – egész mindenségeket hozhatnak létre a semmiből azzal, hogy ügyesen löknek meg egy ceruzát vagy ügyesen piszkálgatják a szuperkomputerek billentyűit.

Sir Isaac Newton mindenesetre megdöbbenne ma, ha részt venne egy egyetemista fizikus klub ülésén. S ebben Sir Winstonnak és civilizációnk többi nagyjainak bizonyára igaza van. De arra is gondolnunk kellene, hogy Sir Isaac nem tűrte meg a csalókat. A pénzhamisítóknak soha annyira mélységesen nem kellett félniük az Urat, mint abban a két évtizedben, amikor Sir Isaac volt a Pénzverde igazgatója, és hatalma volt ahhoz, hogy a gályákra küldjön bárkit, aki pénzt hamisít. Képzeljék el, mit tenne ma azokkal, akik napjainkban, amikor az ebédek már nem ingyenesek, azt állítják, hogy egész mindenségeket tudnak előállítani ingyen, azaz a semmiből, amelynek valóságos értékét képtelenek felmérni.

Ha a haladás valamiféle utazáshoz hasonlítható, akkor a folytatása is összefügg a kiindulóponttal és az akkor hozott intézkedésekkel. Ha a vallás is folyamatos haladás, akkor a kiindulópontját mindig újra át kellene gondolnunk. Ez a kiindulópont pedig az, hogy elismerjük, hogy a Teremtőtől függ mindaz, ami a mindenségben van, és aminek mi emberi lények vagyunk a szószólói. (Nem akarom terhelni önöket a Földön kívüli élőlények mitológiájával, akiről gyakran azt mondják, hogy angol az anyanyelvük.) Az elismerés azonban jóval több, mint pusztá felismerés. Az elismerés olyan ismeret, amelyhez elköteleződés is járul.

Az elköteleződés persze egyáltalán nem könnyű, főleg ha sok mindennek a megváltoztatását követeli az ember magatartásformáiban vagy életmódjában. Akkor a vallás kísértete arra csábíthat, hogy Lear királlyal ismételjék: „Ez az út az örületbe visz.” E szavak azonban aligha nyugszanak értelmes érvelésen. Ha valaki a tudományból próbál érveket meríteni a vonakodásához, akkor elveszti a talajt.

Életrevaló tudomány csak a teremtésben és megtestesülésben való keresztény hit alapján születhet; az alkotó tudósok mindig ugyanarra az alapra jutnak vissza, amely a kozmosznak vagy inkább a kozmológiai érvek sajátos szemléletét tartalmazza; a tudomány legjobb eredményei mindig újra megerősítik a mindenség valóságát a maga egész értelmi méltóságában; s végül annak tudatosítása, hogy a tudomány különbözik a vele azonosított mitológiától – e négy szempont (munkásságom fő terüle-

FÜLÖP HERCEG ÁTADJA A DÍJAT JÁKI SZANISZLÓNAK
A TEMPLETON HÁZASPÁR JELENLÉTÉBEN

tei) elegendő bizalmat adhatnak ahhoz, hogy lehetőnek tartsuk az előrehaladást a kölcsönös megértésben. De ez a haladás csak akkor jöhet létre, ha az emberiség, amelyik egyre inkább hozzákötődik a tudományhoz, kész meghajolni Isten előtt.

Ez a meghajlás, ha több pusztá szertartásnál, alázatból fakad. Amint a szeretet is, amelyik nem keresi a magáét, a sértést nem tartja számon és mindig együtt örül az igazsággal. (1 Kor 13, 5–6) Csodálatos, hogy bepillanthatunk a szeretet legmélyére – mindezt az az Isten tette lehetővé, aki kész volt kiüresíteni önmagát és fölvenni a szolga alakját (Fil 2, 6–7). Ez az egyetlen szeretet, amelyik sohasem válik rabszolgasággá, sem érzelmekben, sem másként. Ez az a szeretet, amelyben a vallás minden lehetséges haladása kibontakozhat. Ezt már számtalan alkalommal megtette, jóval a tudomány feltűnése előtt, s továbbra is egyedül biztosíthatja, hogy a tudomány áldássá váljék, nem pedig átokká.

Tudományos korunkban és egyre tudományosabbá váló jövő korokban egyetlen kijelentés sem lehet meghökkentőbb, mint az, hogy a vallásban gyökerező szeretet akkor is létezni fog, amikor minden tudomány már régen elenyészett. Jóval a tudomány megszületése előtt a vallás már előre megrajzolta azt az állapotot, amikor még a hit és remény is megszűnik, mert beteljesül a szeretetben. Ebben az állapotban a maga igazi valóságában fogjuk megismerni Istent. Ez a legmélyebb titka az intellektuális becsületesség és a keresztény szeretet, a tudomány és vallás igazi harmóniájának és haladásukat is ez fogja megkoronázni.